

LINGVISTIK EKSPERTIZA TARIXI VA ILM-FANDAGI O'RNI.

Hilola Qamariddinova

ChDPU o'zbek tili va adabiyoti mutaxassisligi

1-bosqich magistranti

O'lmas Saidov

Ilmiy rahbar: f.f.f.d. (PhD)

Annotatsiya: *Lingvistik ekspertiza – tilshunoslik bilimlarini amaliyotga tatbiq etib, sud-huquq sohasida dolzarb masalalarni hal qilishda muhim vosita hisoblanadi. U o'ziga xos ekspertiza turi bo'lib, sud ishlarida nutqiy dalillarni tahlil qilish, matnlarni talqin qilish va tilshunoslikka oid masalalarni aniqlash uchun ishlatiladi. Uning paydo bo'lishi insonlar o'rtasidagi aloqa, tilning notekis ishlatilishi, tushunmovchiliklar va nizolar sababli yuzaga kelgan ehtiyoj bilan bog'liqdir.*

Ushbu maqolada lingvistik ekspertizaning huquq, boshqaruv, diplomatiya, savdo sohalariga, uning zamonaviy huquqiy va lingvistik amaliyotlarga qanday ta'sir qilgani tahlil qilinadi.

Kalit so'zlar: *Lingvistik ekspertiza, qadimgi Rim, qadimgi Yunoniston, huquqiy talqin, ritorika, diplomatiya, transmadaniy muloqot.*

KIRISH.

Lingvistik ekspertiza qadimgi Yunoniston va Rimning ritorika an'alariga borib taqaladi. O'sha davrda notiqlik san'atidan huquqiy jarayonlarda tilning kuchini ko'rsatish vositasi sifatida foydalanilgan. Ammo zamonaviy ma'noda lingvistik ekspertiza mustaqil ilmiy yo'nalish sifatida XIX asr oxiri va XX asr boshlarida shakllana boshladi. Dastlabki bosqichlarda lingvistik ekspertiza tuhmat, haqorat, tahdid kabi jinoyat ishlarida so'zlarning ma'nosi va kontekstini tahlil qilish uchun qo'llanilgan.

Vaqt o'tishi bilan bu sohaning qo'llanish doirasi kengayib, anonim matnlarni tahlil qilish, mualliflikni aniqlash, tovush yozuvlarini autentifikatsiya qilish, huquqiy matnlardagi noaniqliklarni tushuntirish kabi murakkab masalalarga ham e'tibor qaratildi. Lingvistik ekspertiza endilikda sotsiolingvistika, pragmatika, diskurs tahlili va kompyuter lingvistikasi kabi sohalar bilan chambarchas bog'lanib, raqamli kommunikatsiya, internet orqali tarqalgan axborotni tahlil qilishda ham qo'llanilmoqda.

Asosiy qism.

Bugungi kunda lingvistik ekspertiza huquqni muhofaza qilish, kiberxavfsizlik, inson huquqlarini himoya qilish, xalqaro migratsiya masalalari, ommaviy axborot vositalarini tahlil qilishda muhim rol o'ynamoqda. Zamonaviy texnologiyalar va sun'iy intellekt yordamida katta hajmdagi matnlarni tahlil qilish, onlayn nafrat nutqlarini aniqlash, dezinformatsiyani fosh qilish kabi vazifalarni bajarishga imkon yaratildi. Shu bilan birga, tilshunoslik, psixologiya, huquqshunoslik va kommunikatsiya fanlari bilan integratsiya

qilingan holda til dalillarini to'g'ri talqin qilish va adolatli qarorlar qabul qilishda muhim vositadir.

Lingvistik ekspertizaning rivojlanishi til, huquq va jamiyat o'rtasidagi murakkab munosabatlarni yanada chuqurroq tushunishga yordam beradi va huquqiy tizimlarning adolatli ishlashiga xizmat qiladi.

Lingvistik ekspertizaning paydo bo'lishi insoniyat tarixidagi tilning ahamiyati va u orqali muloqot qilish zaruriyatiga borib taqaladi. Qadimgi davlatlarda ham tilni to'g'ri tushunish, hujjatlarni izohlash va matnlarni sharhlash muammosi mavjud bo'lgan. Bilamizki qadimgi Rim, Yunoniston kabi davlatlardagi ilk sivilizatsiyalarni madaniyat hamda ilm-fan o'chog'i deb qarashadi, shu jumladan lingvistik ekspertizaning ham. Garchi zamonaviy lingvistik fan mavjud bo'lmagan bo'lsa-da, bu jamiyatlar tilda mavjud kuchni huquq, boshqaruv, diplomatiya, savdo va ilm-fan sohalarida tan olganlar.

Qadimgi Rimda eng mashhur huquqiy hujjatlardan biri "O'n ikki jadvallar qonuni" (miloddan avvalgi 450-yillar) hisoblanadi. Bu qonunlar adolatni ta'minlash uchun aniq talqin etishni talab qilgan. Tilni noto'g'ri tushunish adolatsizlikka olib kelishi mumkin edi, shuning uchun malakali tarjimonlar va huquqshunoslar kerak edi. Masalan Mark Tulliy Sitseron – mashhur notiq va advokat, u yunon matnlarini tarjima qilish va yunon ritorikasini lotin huquqiy nutqiga tatbiq etishda mohir edi. Uning nutqlari tilning ta'sirchan kuchini namoyon etadi.

Rim huquqshunosligida Gaius, Ulpian va Papinian kabi huquqshunoslar murakkab huquqiy matnlarni talqin qilishda yetakchi bo'lishgan. Ular so'zlarning semantik mazmunini, kontekstual nozikliklarini tahlil qilganlar va so'zlar, kontekstlar va noaniqliklar ustida bahslashib, izchil huquqiy tizim yaratishga hissa qo'shishgan.

Rim imperiyasi kengayib, yunon, punik, oromiy, kopt va boshqa tillar bilan to'qnash kelgan. Rasmiy muloqotlar uchun ko'p tilli tarjimonlar kerak bo'lgan va Misr provinsiyasida Rim amaldorlari yunon va demotik tillarida tarjimonlarga tayanishgan. "Res Gestae Divi Augusti" (Avgustning ishlari) yodgorligi lotin tilida yozilib, sharqiy viloyatlar uchun yunon tiliga tarjima qilingan.

Qadimgi Yunonistonda, ayniqsa Afina shahrida, ritorika ijtimoiy hayotning ajralmas qismi bo'lib, o'quv yurtlarida notiqlik san'ati o'rgatilgan, ritorik mahorat sudda va xalq yig'inlarida katta ahamiyatga ega bo'lgan. Jumladan, Protagor, Gorgiy va Isokrat kabi sofistlar ritorika va tilni boshqarish san'atini o'rgatishgan. Ular semantika, grammatika va dalillashni rivojlantirishga katta hissa qo'shganlar.

Afinada professional advokatlar bo'lmagan, fuqaro o'zini sudda mustaqil himoya qilishi kerak edi. Shuning uchun huquqiy tilni yaxshi bilish muhim edi va bunga misol qilib Aristofaning "Arilar" komediyasini olishimiz mumkin. Unda Filokleonning huquqiy tilga berilganligi ko'rsatilgan, bu lingvistik talqinlarning muhimligini hajviy tarzda aks ettiradi.

Qadimgi Misrda yozuvchilar ko'plab yozuv tizimlarini – ieroglif, ieratik va demotikni bilishgan. Ular davlat va xalq o'rtasidagi vositachilar hisoblanishgan. Mesopotamiyada esa Shumer va Akkad davrida murakkab mixxat yozuvlari bo'yicha bilimli yozuvchilar huquqiy

shartnomalar, savdo bitimlari, tarixiy voqealarni yozishgan. Masalan, Hammurapiy qonunlari (miloddan avvalgi 1754-yil) eng qadimgi to'liq huquqiy matnlardan biri hisoblanadi. Uni talqin qilish til va madaniy kontekstni chuqur tushunishni talab qilgan.

Qadimgi Eronda Axomaniylar davlati ko'p tilli imperiya bo'lib, Aramey tili rasmiy aloqa tili sifatida ishlatilgan va bunga Doro I tomonidan yaratilgan Behistun yodgorligini yorqin misol qilib ko'rsatish mumkin. Behistun yozuvi qadimgi fors, elam va babil tillarida yozilgan. Bu yozuv XIX asrda mixxatni o'rganishda muhim rol o'ynagan.

Aleksandr Makedonskiy davridan keyin yunon tili O'rta Yer dengizi va Yaqin Sharqda savdo va diplomatiya tili sifatida keng tarqaldi. Ko'p tillarni biladigan tarjimonlar madaniyatlar o'rtasida vositachi sifatida xizmat qilishgan.

Xulosa. Lingvistik ekspertizaning paydo bo'lishi, rivojlanishi insoniyatning til bilan bog'liq muloqot va tushunish ehtiyojidan kelib chiqdi. Bugungi kunda bu ekspertiza sud-huquq jarayonlarining ajralmas qismiga aylangan bo'lib, adolatni ta'minlashda muhim rol o'ynaydi. Uning yordamida matnlardagi noaniqliklar, noto'g'ri talqinlar, tahdidlar, tuhmatlar va boshqa masalalar aniqlanadi hamda ularning qonuniy talqini amalga oshiriladi.

Lingvistik ekspertiza nafaqat jinoyat yoki fuqarolik ishlari bilan cheklanib qolmay, balki reklama, savdo belgilarining himoyasi, media materiallari va ommaviy axborot vositalaridagi nutqiy mahsulotlarni tahlil qilishda ham keng qo'llaniladi. Shu sababli, lingvistik ekspertlarning bilim va malakasi jamiyatdagi nizolarni hal qilishda muhim ahamiyatga ega.

Kelajakda lingvistik ekspertiza texnologik rivojlanishlar, sun'iy intellekt va katta ma'lumotlar bilan integratsiyalashgan holda yanada kengroq imkoniyatlarga ega bo'lishi kutilmoqda. Tilshunoslik fanining yutuqlari, yangi tahlil usullari, texnologiyalar lingvistik ekspertizaning aniqligini oshiradi, bu esa huquqiy jarayonlarning adolatli va samarali amalga oshirilishiga xizmat qiladi. Masalan, zamonaviy texnologiyalar yordamida ovozli yozuvlarni avtomatik transkripsiya qilish, nutqiy xatolarni aniqlash, noto'g'ri ma'lumotlarni filtrlash kabi imkoniyatlar yaratilmoqda.

Shuningdek, lingvistik ekspertiza xalqaro huquqiy munosabatlarda, chegaralararo nizolarni hal qilishda ham ahamiyatga ega. Til va madaniy farqlar sababli yuzaga keladigan tushunmovchiliklar xalqaro darajadagi nizolarni murakkablashtirishi mumkin. Shu sababli, xalqaro sudlarda lingvistik ekspertlarning ishtiroki hal qiluvchi ahamiyat kasb etadi.

Lingvistik ekspertiza xalqaro inson huquqlarini himoya qilishda ham ahamiyatga ega. Ayrim hollarda tilshunoslik bilimlari inson huquqlarini buzilishiga sabab bo'ladigan noto'g'ri tarjimalar, adolatsiz qarorlar va kamsitishlarga qarshi kurashda qo'llaniladi. Masalan, sud protsesslarida ayblanuvchining ona tilida himoya qilish imkoniyatini ta'minlash, tilga oid diskriminatsiyani oldini olishda lingvistik ekspertiza zaruriy vosita hisoblanadi.

Shunday qilib, bu soha til bilan birgalikda qadimdan rivojlanib keldi, har bir davrda unga bo'lgan ehtiyoj yanada ortib bordi.

Yana shuni ta'kidlash lozimki, lingvistik ekspertiza insonlar o'rtasidagi muloqotda yuzaga kelishi mumkin bo'lgan nizolarni hal qilishda, haqiqatni aniqlashda va adolatni ta'minlashda ahamiyatli vosita bo'lib qoladi. U huquqshunoslik va tilshunoslikning uyg'unlashgan sohasi sifatida jamiyatning huquqiy tizimida mustahkam o'rin egallaydi va ijtimoiy-adolatli jamiyat qurishga xizmat qiladi.

ADABIYOTLAR:

- 1.Xolmanova, Zulxumor. Tilshunoslik nazariyasi. darslik. – Toshkent: Nodirabegim, 2020. – 256 b.
2. Israil, Mukaddas Irgashevna. Notqlik san'ati. o'quv qo'llanma. - Toshkent: Noshir nashriyoti, 2019. - 152 b.
- 3.R.Rasulov, Q. Mo'ydinov. Nutq madaniyati va Notqlik san'ati. O'quv qo'llanma.T.:2015.
- 4.Bekmirzayev N. Notqlik asoslari -T., "Fan". 2006.
- 5.Jumaniyozov R. Nutqiy mahorat-T., "Adolat". 2005.
6. SAIDOV, U. (2023, June). *Statistical Description of Professional Terms Given in "Explanatory Dictionary of the Uzbek Language"*. JOURNAL OF ADVANCED LINGUISTIC STUDIES.
https://scholar.google.com/citations?view_op=view_citation&hl=ru&user=a2ic-oEAAAAJ&citation_for_view=a2ic-oEAAAAJ:zYLM7Y9cAGgC
7. Saidov, U. R. (2023, March). *Ish yuritish terminlarini til korpusida semantik razmetkalash (antonim va omonim ish yuritish terminlari misolida)*. Academic research in educational sciences.
https://scholar.google.com/citations?view_op=view_citation&hl=ru&user=a2ic-oEAAAAJ&citation_for_view=a2ic-oEAAAAJ:2osOgNQ5qMEC
8. Saidov, U. R. (2024, May). *O'zbek tilining izohli lug'atidagi ish yuritishga oid terminlar ustida ishlash tamoyillari*. O'zbekiston milliy axborot agentligi – O'zA ilm-fan bo'limi (Elektron jurnal).
https://scholar.google.com/citations?view_op=view_citation&hl=ru&user=a2ic-oEAAAAJ&citation_for_view=a2ic-oEAAAAJ:IjCSPb-OG4C
9. Saidov, U. (2022). Requirements for linguistic classification of business terms. Galaxy International Interdisciplinary Research Journal, 10 (9), 300-304.